

ИСАЖОН СУЛТОННИНГ “БОҚИЙ ДАРБАДАР” РОМАНИДА БОШ ҚАҲРАМОН
МАСАЛАСИ

ВОПРОС ГЛАВНОГО ГЕРОЯ В РОМАНЕ ИСАЖОНА СУЛТАНА “ВЕЧНЫЙ
СКИТАЛЕЦ”

THE ISSUE OF THE PROTAGONIST IN THE NOVEL OF ISAJAN SULTAN “THE
ETERNAL WANDERER”

И.Саймуратова ¹

¹ И.Саймуратова

— Гулистон давлат университети ўзбек тили ва
адабиёти кафедраси катта ўқитувчиси.

Аннотация

Мазкур мақолада ёзувчи Исажон Султоннинг “Боқий дарбадар” романидаги бош қаҳрамоннинг яратилиш тарихи, унинг ўзбек ва жаҳон адабиётида тутган ўрни ёритилган.

Аннотация

В данной статье освещена история создания главного героя романа “Вечный скиталец” писателя Исажона Султана, а также его место в узбекской и мировой литературе.

Annotation

This article covers the history of the creation of the main hero of the novel “The Eternal wanderer” by writer Isajan Sultan, its role in Uzbek and world literature.

Таянч сўз ва иборалар: роман, образ, характер, қаҳрамон, боқий дарбадар, Агасфер, мазмун, моҳият, талқин, миллий тафаккур.

Ключевые слова и выражения: роман, образ, характер, герой, вечный скиталец, Агасфер, содержание, суть, интерпретация, национальное мышление.

Keywords and expressions: novel, image, character, hero, eternal wanderer, Agasfer, content, essence, interpretation, national thought.

Бадий ижоднинг муҳим қирраларидан бири мукаммал образ яратишдир. Асарнинг туб моҳияти образ орқали очиб берилади. Яъни, ижодкор бошқаларга айтадиган муҳим гапини, онгда пиштиб етилган ғоясини фақат образлар орқали етказиб беради. Бадий ижодда образ етакчи тушунча бўлиб, бошқа барча тушунчалар унга хизмат қилади. Образ тушунчасининг маъно доираси кенг бўлиб, унинг моҳияти асосида инсон фаолияти, руҳият олами, кечинмалари, орзу-умидлари ётади. Адабиётшунос олим Б.Саримсоқов бадий адабиётда образ синтези масаласида ҳақида сўз юритиб: “Ижодий жараён турли ижодкорларда, турли характерларда, турлича руҳий жараёнларда кечса ҳам, бироқ синтез бўлаётган образ муайян мантикий изчиллик асосида юзага келади”, [1. 83] – деб таъкидлайди.

Ёзувчи ижоди ва унинг романлари ҳақида сўз кетганда, албатта, асардаги бош қаҳрамонлар талқини алоҳида аҳамиятга

эга. Шу маънода романлар бош қаҳрамонлари руҳий дунёсида яқинлик бўлгани ҳолда, уларда алоҳида шахс сифат-белгилари мужассамдир.

Бугунги тараққиётнинг янги босқичида ўзбек миллий тафаккур йўналишида ҳам жаҳоннинг ижтимоий онгидаги турфа фикрларнинг ва йўналишларнинг таъсири сезиларли даражада эканлигини кўриш мумкин. Шу сабаб ҳозирги ўзбек насрига, хусусан, романчилигига хос бўлган хусусиятларни аниқлаш, уни тадқиқ этиш, бош қаҳрамон ва уни яратилиш тарихи масалаларини ўрганиш асосий илмий муаммолардан биридир.

Романларда алоҳида шахслар оламини, уларнинг ўзига хос қирраларини акс эттириш устунлик қилаётгани кузатилмоқда. Ўзбек ёзувчилари ана шу ҳаёт ҳақиқатини ўз руҳиятини тафтиш этиб, ўзлигини англатишга интиладиган қаҳрамонлар яратиш орқали юза чиқараётганликларини Исажон Султоннинг

«Боқий дарбадар» номли романи орқали ўрганиш тадқиқ этилаётган масаланинг долзарблигини белгилайди. «Ҳар қандай мамлакатнинг иқтисодий қудрати оғир саноатнинг қанчалик ривожланганига қараб белгиланганидек, ҳар қандай миллий адабиётнинг инсоният эстетик тафаккурига қўшган ҳиссаси ҳам ундаги романчиликнинг салмоғи билан тайин этилади. Чунки роман миллат бадиий тафаккурининг тараққиёт даражасини намоён этади» [2].

Дарҳақиқат, юртимиз мустақиллик йилларида ҳаётнинг турли жабҳаларида кўплаб ютуқлар қўлга киритилди. Шу қаторда адабиёт соҳасидаги изланишларни эътироф этмаслик мумкин эмас. Истиқлол даври ўзбек адабиёти салкам ўттиз йиллик даврни ўз ичига қамраб олади. Шу давр мобайнида романчилик соҳасида кўплаб мавзуларда, турли хил йўналишлардаги романлар яратилди. Чунончи, замонавий руҳга эга бўлган, инсон руҳиятининг бетакрор жилваларига бағишланган турфа романлар ўзбек адабиётида катта ҳодиса бўлди.

Бу асарлар орасида Исажон Султон қаламига мансуб «Боқий дарбадар» романи ўзига хос аҳамиятга эга. Жуда ихчам ҳажмга эга бўлган бу асарда ёзувчи китобхонларга умрнинг моҳияти, инсон ҳаётининг бесамар ўтиши нақадар оғир ва аянчли эканлигини кўрсатмоқчи бўлади. Тафаккур ва қалб бирлашиб, руҳиятни озиклантириши, ҳар қадамда уни мазмун билан тўйинтириши лозимлиги уқтирилади. Мазмунлар эса турфа. Кимдир ҳаётининг бош мезони сифатида “дарбадарлик”ни касб этса, кимдир ўз нафсининг эҳтиёжларини қондириш учун яшайди. Яна кимдир бу дунёнинг издан чиққан ғалаёнлари аро виждон азоби-ю оғриқли саволлар ичра бедор. Асар руҳидаги исломий-фалсафий ғоялар ҳам, беихтиёр, ўқувчини ўйга толдиради, мақсадлар, манзиллар, маънолар тўғрисида мушоҳада қилмоққа чорлайди. “Исажон Султоннинг “Боқий дарбадар” асари ўзбек романчилигида алоҳида воқеа бўлди. У инсон интеллект, одамийлиги ва ёвузлиги имкониятлари ҳақидаги фалсафий-рамзий романдир. Романда одамзод пайдо бўлгандан буён унинг маънавиятини кемириб, тирикчилигида азобларга гирифтор қилиб ўлгач, дўзах оловида куйишига сабаб бўлаётган манфаатпарастлик, қаноатсизлик ва нафс

аталмиш иллатлар етовида кимсаларнинг қисмати акс эттирилган. Бу асар ҳар бир одам ва бутун башариятга қилинган огоҳлантириш, одамзодни ёвузлик ва ўз кучига ортиқча баҳо беришдан қайтаришга бўлган бир бадиий даъват десак, муболаға бўлмайди” [2].

Ёзувчи асар мазмунини очиб бериш учун ўзига хос образ ва персонажлардан моҳирона фойдаланади ва уларни китобхон кўз ўнгига яққол гавдалантиради. Романда этиқдўз, саҳродаги чол ва набира, Тиёншон бағридаги ғорда истиқомат қилувчи авлиё, профессор Зиё, генетика мутахассиси Георг Мендел, сунъий урчитилган барҳаёт жонзот, ўғил (Зиёнинг фарзанди) каби бир қатор такрорланмас қаҳрамонларни учратиш мумкин. Улар орасида асарнинг бош ғоясини ўз елкасида олиб юрган, роман сарлавҳасига ҳам асос бўлган боқий дарбадар, яъни бош қаҳрамон сифатида танлаб олинган этиқдўз образининг ўзига хос яратилиш тарихи ва талқини бор.

Жаҳон адабиётида алоҳида ўрин эгаллаган мазкур қаҳрамон “Агасфер” номи билан юритилади. Бу ҳақидаги мавжуд тадқиқотлар Агасфер образининг яратилиш тарихи борлигини кўрсатади. Турли йилларда дунёнинг турли адиблари мурожаат этган Боқий дарбадар образининг яратилиши ва унинг ўзига хос талқинига оид маълумотлар дастлаб халқ асотирларида, шунингдек, “Брокгауз ва Эфрон”, “Википедия”, “Академик адабиёт” ва “Катта инглиз” каби халқаро энциклопедияларда келтирилган. Адабиётшунос олим Абдуғафур Расуловнинг мазкур масала юзасидан олиб борган тадқиқотларида Боқий дарбадар образи илк бора 1228 йилда, англиялик Роджер Уэндоверскийнинг парижлик Мэтью томонидан тузилган “Катта хроника”сида учраши, дунё бадиий адабиётида анчайин кеч – ўн учинчи асрга келиб пайдо бўлганлиги айтиб ўтилган. XVII асрга келиб Агасфер образининг немисча талқини (1602) пайдо бўлган бўлса, XVIII асрда Шубартнинг “Der ewige Jude” (1783) рапсодияси, Гётенинг “Der ewige Jude” (1792) номли поэмаси яратилган. XIX асрга келиб эса, Томас Карлейлнинг “Sartor Resartus” (1834), Ленаунинг “Der ewige Jude” (1839), Эжен Сюнинг “Le Juif errant” (1845) роман-авантюраси, Василий Жуковскийнинг “Кезувчи дарбадар” (1852), Эдуард

Гренъенинг “La Mort du juif – errant” (1857), Гамерлингнинг “La Mort du juif - errant” (1857) поэмалари, Артуро Графнинг “Фауст ва Агасфер” (1891) драмасы, Александр Дюманинг “Исаак Лакедем” (1853), Льюис Уоллеснинг “Шоҳ шахрининг кулаши” (1893) каби романлари яратилган.

XX асрга келиб бу образни янада кенгроқ ёритиш анъанаси давом этди. Бу даврда яратилган асарлар сирасига Редьярд Киплингнинг “Боқий яхудий”, Гиём Аполлинернинг “Прага ўткинчиси” (1910), Хорхе Луис Борхеснинг “Мангулар шахри” новелласи, Пер Лагерквистнинг “Агасфернинг ўлими” романи, Габриэл Гарсиа Маркеснинг “Ёлғизликнинг юз йили” (1967), Стефан Геймнинг “Агасфер”, Жанд`Ормессоннинг “Боқий дарбадарнинг тарихи” (1991), О`Генрининг “Тиним билмаган эшик” асарларини киритиш мумкин.

Юқорида номлари зикр этилган мазкур асарларда Агасфер образининг талқини ўзига хос тарзда турли-туманликни тақозо этади. Роджер Уэндоверскийнинг ёзишича Боқий дарбадар мангу дарбадар эмас, балки мангу яшовчан кишидир. Шубартнинг рапсодиясида Агасфер ўлимга ва оромга эришади. У Эжен Сюнинг роман-авантюрасида “ҳеч нарса билан машғул дайди”. Гамерлингнинг поэмасида Агасфер ҳар кишини ўлим сари йўлласса, Льюис Уоллеснинг “Шоҳ шахрининг кулаши” романида ҳиндистонлик сирли княз сифатида тасвирланади. “О`Генрининг “Тиним билмаган эшик” ҳикоясида эса, маст-аласт этиқдўз Майк О`Бадер провинциал газета ходимларининг ёнига келиб, ўзининг ўша – қуддуслик этиқдўз эканини айтади” [3,62].

Агасфер образи XXI аср адабиётида ҳам ўзига хос асарлар яратилишига туртки бўлди. Чунончи, испан ёзувчиси Сесар Видал Мансаранес 2008 йилда у тўғрисида “Боқий жухуд” романини ёзди. 2011 йилда ўзбек адабиётида дунёга келган “Боқий дарбадар” романи ҳам бу норасмий анъананинг бетакрор давоми бўлди.

Исажон Султон Боқий дарбадар образини яратар экан, унинг моҳиятига ўзбекона қараш қанақа бўлишини, миллий ғурур, ифтихор, тафаккур ва ўзликни англаш синоатини сингдириб юборади. Унинг асарида “Ана шу иймон ва виждон тимсолига “қўл кўтарган” ва алалоқибат муқаддас

мақсадларидан айрилиб, ҳаёти фақатгина еб-ичишдан ва ўйин-кулги қилиб дайдиб юришдан иборат бўлиб қолган дунёдаги барча кишилар дарбадардир деган ғоя илгари сурилади” [3,63]. Бироқ асарнинг туб моҳиятига синчковлик билан ёндашсак, Боқий дарбадарнинг шарқона ўзига хос талқинини яратганлигини англаймиз. Инсоният тақдирининг ўта мураккаб чигалликлардан иборат эканлигини ҳис этамиз. Мана шу ҳис ўзлгимизни уқтираётгандек бўлади, гўё. Зеро, “Шарқ тушунчасида мангу зотлар элига ва иймон-этиқодига қатъий содиқ кишилардир ва мангулик Шарқ кишисига кўра, ўзбек кишисига кўра сираям лаънат эмас, балки юксак даражадир. Шу сабабдан ҳам Ҳазрати Хизрдан ташқари, турли азиз авлиёларнинг ҳам боқий эканига урғу берилади. Фольклоримиздаги Ғавсул Ғиёс, чилтанлар образидан тортиб то халқимиз наздидаги мангу барҳаёт зотларга, хусусан, Мир Алишер Навоийга ва Бобораҳим Машрабга диққат қаратилади.

Мулоҳазакор ва вазмин Шарқ образга ана шундай баҳо беради ва муқаддас тушунчаларни йўқотиб қўйган ҳар қандай касга шу тариқа дарбадарлик тамғасини босади” [3,64]. “Унинг романидаги одам бутун дунёга ҳукмронликни абадийлаштириш мақсадида Ғарбдаги яширин илмий марказларда сунъий инсонни ҳосил қилади, мукаммал ақл эгаси бўлган ўлмас инсон ақлий заковати билан бу оламни яратган Худонинг қудратини англайди ва лабораторияларда клонлаш Худого қарши, гуноҳ иш деб, ёвуз кашфиётчиларнинг қафасидан қочиб, мангу дарбадарга айланади. Асарда сунъий одамнинг кашфиётчиларга мурожаатида ёзувчи инсоният тақдири ҳақидаги ўйларини изҳор қилади” [4,69].

Асар оломон тўпланган шаҳар, халқ томонидан “Махес” деб ном олган ўлим лашкарининг бир Муборак кишини қатл учун олиб кетаётганлиги тасвири билан бошланади. “Теварақдаги оломон “Қани сенинг худойинг? Нега у сенга мадад бермаяпти?” дея қичқирар ва кулар эди. Кулаётган бу бадбахт оломон орасида бир этиқдўз ҳам бор эди” [5,6]

Бойлар ва камбағаллар, чўрилар ва қулар ҳадсиз бўлган бу замонда этиқдўз ўртамеъна, на бой, на камбағал,

теварақдагилар учун ўта хасис, бировга фойдаси ҳам, зарари ҳам тегмайдиган, қатъий ҳисоб – китоб билан умр кечирувчи инсон эди. У ўн ёшида бир Ҳазрат билан учрашади ва унга қандай қисмат рўбарў келишидан огоҳлантирилади. Яъни, у боқий умр кечириш қисмати эди.

Юқорида айтиб ўтилган, “Махес” лашкари олиб кетаётган Муборак кишига қўл кўтарганлиги боис у шундай жазога маҳкум этилади. Вақт ўтиши билан ундан ҳамма юз ўгиради ва уни шаҳардан ҳайдаб чиқарадилар. Йиллар ўтгани сари унинг ҳаётида ҳеч қандай маъно қолмайди. Унинг учун на ватан, на миллат, на тил қолди. Фақат ҳаёти бесамар дайдишдан иборат.

“Дедилар :

Иблис алайҳиллаъна
Парвардигоримизнинг синови эканини яхши биламиз. Сенинг қисматингдан ҳикмат нима?

Деди:

Қанчалар узоқ умр берилса-да, бу оламдаги ҳамма нарса кун келиб совурилиб, йўқ бўлиб кетишининг тирик гувоҳи бўлишим менинг ҳикматимдир. (Айтадиларки, у ана шундай деб ёлғон гапирарди. Ёлғонига ўзи ҳам ишонмаса-да, Тангрига яқинроқ бир банданинг шафоатидан умидвор эди. Бироқ кўп йиллик бу умидворлигининг саҳродаги шу қум зарралари каби совурилиб кетишини ҳам яхши биларди. У ибодат қилар эди, аммо ибодатининг қабул бўлмаслигини ҳам биларди...)” [5,12]

Инсон ҳаётининг нақадар аянч ҳолга келиши этиқдўз тимсолида шунчалар таъсирчан ифода этилганки, китобхон беихтиёр, умрнинг моҳияти, бесамар ўтаётган ҳар бир дақиқанинг қийматини идрок этишга уринади. Покиза иймон ва соф виждон билан яшаш инсондан қанчалик машаққат талаб этса-да, пировард натижада, кўнгил ва руҳнинг хотиржамлигига эришиш мумкин. Акс ҳолатда эса, қум зарралари каби совурилиб кетаётган ҳаёт нуқталарига кўзимиз тушиши ҳеч гап эмас.

Шундай бўлса-да, этиқдўз бир умид билан яшайди. Фикри теран, авлиё даражасига етган инсонлар билан суҳбат куради, фалсафий мавзуларда фикр алмашади. Тиёншон бағридаги ғорда истиқомат қилувчи авлиё билан учрашганда шундай сўзларни айтади:

“-Унинг наздида қадру қиймат топган бандаларидан бири эканлигинга, оддий

кишиларга билдирмаган сирларидан ўзи хоҳлаганларини сенга билдирганига шак-шубҳа йўқ. Бироқ, менинг ким эканимни нега пинҳон тутганини англаб етолмадим. Унинг бу иродасида яхшилик борлиги аниқ-равшан, шояд менга ҳам бир хайр етса деб умид қиламан” [5,21].

Персонаж нутқи орқали очиб берилган руҳий манзара китобхонни ҳам, беихтиёр, этиқдўзга ҳамдард, қалбан яқин қилиб қўяди. Қилган ишидан пушаймон, изтироб ва надоматлар исканжасида ҳам кўнглида бир ёруғлик билан яшаётган бу қаҳрамон ўз ҳаётидаги маънисизликдан ҳам бир маъно кутади.

“Агар ғарб постмодернизми оламини бемаъни дея ҳукм чиқарса, Исажон Султон романида шу маънисиздек кўринаётган дунёда дарбадарликдан қочиш кераклиги ғояси олға сурилади. Аҳамиятлиси, ижодкор мавжуд шароитнинг хаотик ифодасидан қочмайди. Яъни роман қаҳрамонлари ўз мавжудлигидаги ҳақиқатни турли йўллардан қидираркан, муаллиф аниқ бир ҳукм, Идеал кўрсатишга ожиз эканлигини яширмайди. Лекин унинг қаҳрамонлари ана шу Идеални қидиришдан чарчамайди” [6].

Воқеалар ривож, суҳбатлар орқали этиқдўз характерининг шаклланиб боришига гувоҳ бўламиз. Асар бошида худбин, зикна, ўз манфаатлари йўлида ҳар қандай қабиҳликларга тайёр бўлган қаҳрамоннинг йиллар давомида шаклланишига, бесамар дайдишга ҳукм қилинган инсоннинг йўқликдан борлиқни топишга уриниши, ҳаёт ва инсоният билан курашиб бўлса-да, ўзлигини топиш учун қилган саъй-ҳаракатлари унинг собит иродаси ва матонатидан дарак бериб туради. Қаҳрамон ўзи идрок қила олмаган, тафаккур ва руҳият қатламлари учун жумбоқ бўлган масалаларни ечишга, тушунишга уринади. Шояд, жазодан фориғ бўлса, дарбадарликдан озод бўлсаю, барча инсонлар каби хотиржам кўз юмса.

“Бадиий адабиётда образга нисбатан характер муҳим аҳамият касб этади. Ёзувчи характерлар тасвири орқали воқеликни акс эттиради. Бу – ҳаётни эстетик ўзлаштиришнинг асосий усулидир. Характер, Л.И.Тимофеев айтганидек, образнинг ядроси. Характер, биринчи навбатда конкрет ҳаётий шароитда ўз индивидуал хатти-ҳаракатлари ва руҳий кечинмалари билан

намоён бўладиган инсоннинг аниқ тасвири” [7,52]. Г.А.Абрамовичнинг таъбирича характер, қаҳрамоннинг муҳим хусусиятларини аниқлайдиган асосий белгилар мажмуидир.

Дарҳақиқат, этикдўз образининг индивидуаллигини, унинг атрофидаги инсонларга нисбатан, ҳатто борлиқ, бутун яратилганга нисбатан ўзига хос хусусиятларга, белгиларга эга эканлигини кузатамиз. “Узун бўйли, сочлари елкасига тушган” этикдўз у ҳақида яратилган пьесада иштирок этади ва уни маломат қилган халққа қарата жўшиб сўзлайди:

“... Сиз Тангримнинг ўзи яратган барча неъматларига яна бир чалғитувчи нарсани ўраб қўйганини кўрмайпсизми? Нарсалару ходисаларни, сабабларни натижаларни, шубҳалару ҳақиқатларни бир-бирига чирмаштириб ташлаганини кўрмайпсизми? Ҳамма нарсаси ғорат бўлиб кетадиган бу дунёга вужуди фоний, аммо руҳи боқий инсонни юбориши билан абадиётни ҳам ўраб олганини, Унинг абадиётдан-да юксак эканини, ҳатто мангулик ҳам унинг махлуқи эканини кўрмайпсизми? ...Тангрим ўзининг мутлақ адолати билан кимларнидир бутун инсониятга яхшилик ва тўғрилиқ рамзи қилиб қўйган бўлса, мен Олий Ҳақиқатга қўл кўтарганларнинг рамзими” [5,67].

Пьеса муаллифи, астролог Гвидо Бонатти қаҳрамоннинг бу сўзларини эшитиб ҳайратда қолади. Чунки ушбу монолог пьеса матнида йўқ эди. Бонатти бу ҳақиқий этикдўз эканлигини англайди, бироқ боёнлар, уни олқишлаётган томошабинлар олдида буни тан олгиси келмайди, шу вақт унинг ақли ҳам сахна чироғи каби ўчади ва у мастлик зулматига тамомила шўнғиб кетади. Яъни,

уни этикдўзнинг оташин ва пурмаъно нутқи сархуш қилади. Қаҳонлардир инсониятнинг тавқи лаънатига учраган, қисматнинг ҳам энг мудҳиш жазосига дучор бўлган этикдўз, энди ҳатто зиёлиларнинг ҳам ақлини шошириб қўйган, барчани ҳайратга солган, тафаккури кенг, иродаси мустаҳкам шахсга айланди. Бироқ бу каби сифатлар ҳам этикдўзнинг тавқи лаънатдан мосуво бўлишига ёрдам бермайди. Ҳаттоки, ер юзини, уммонлару саҳроларни қўпориб юборган, бирор тирик жонни омон қолдирмаган илоҳий бўрон ҳам уни йўқ қила олмайди.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, Исажон Султоннинг “Боқий дарбадар” романи учун бош қаҳрамон сифатида танлаб олинган этикдўз образи, нафақат, ўзбек адабиёти, балки жаҳон адабиёти ихлосмандлари учун ҳам таниш образдир. “Асарнинг бадиий ғоясида этикдўз том маънода бутун инсониятнинг рамзи саналади” [7]. Бутун инсоният учун тааллуқли бўлган маънавият, руҳий баркамоллик ва эстетик Идеални қидираётган, камолот манзиллари сари қадам ташлаётган образнинг ёрқин намоёндасидир. Шу билан бир қаторда, қаҳрамоннинг ўзига хос характери ва асардаги бошқа персонажлар билан ўзаро алоқаси муаллиф томонидан психологик ва фалсафий тарзда моҳирона тасвирланган. Бу эса ўз навбатида, нафақат, бадиий асар қимматининг, балки китобхонлар савиясининг ҳам бир даражада юқорилашига туртки бўлади.

Адабиётлар:

1. Саримсоқов Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари. – Т.: 2004.
2. Қозоқбой Йўлдош. Роман ва бугунги ўзбек романчилиги. (2010 йил романлари мисолида) // Шарқ юлдузи. №3, 2013.
3. Расулов А. Мангулик суви. Исажон Султон насри бадиияти. – Т.: “Turon zamin ziyo”, 2017.
4. Тўраев Д. Фалсафий-саргузашт роман. Исажон Султон насри бадиияти. – Т.: “Turon zamin ziyo”, 2017.
5. Исажон Султон. Боқий дарбадар. – Т.: O'zbekiston, 2011.
6. Қуронов С. Исажон Султоннинг икки романи ҳақида. www.kh-davron.uz.
7. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Т.: Ўзбекистон, 2002.

(Тақризчи: А.Сабирдинов — филология фанлари доктори).